



Місце людини у світі та часі:

культурологічні розвідки

В культурній антропології існують різні підходи щодо визначення місця людини у світі та часі, розуміння її ідеальної цілісності. Передусім це стосується питань сенсу людського життя, розуміння її шляху до безсмертя. З антропологічних та антропоцентричних позицій це питання має неоднозначне розв'язання.

Актуальність теми зумовлена необхідністю виявлення особливостей формування культурних цінностей обдарованої особистості в умовах сучасного суспільства. На думку автора статті, це наближує дослідників до розуміння ідеальної цілісності людини, її місця у світі та часі й одночасно вимагає розв'язання наступних питань: *1) чи є людина центром культури? 2) яке місце у процесі культуротворення посідає питання визначення сенсу людського життя? 3) як впливає спосіб життя в сучасному суспільстві на формування культурних цінностей обдарованої особистості?*

У працях відомого радянського вченого невролога, психіатра та психолога **В.М. Бехтерева** відбилися його антропоцентричні позиції. У перші пореволюційні роки вийшла його праця "*Безсмертя людської особистості як наукова проблема*". Нагадуючи читачам про закон збереження енергії, він розвиває думку про те, що кожна людина продовжує існувати у всіх, хто з нею зіштовхується, а згодом — у нащадках. Усі люди пов'язані між собою прямо чи опосередковано через інших, а взаємовплив людей один на одного створює загальну духовну особистість з усіх, хто належить до певного середовища. Сукупність таких особистостей дає, за Бехтеревим, колективні духовні особистості цілих народів, а з тих, у свою чергу, складається загальнолюдська духовна особистість. Духовний зміст кожної окремої особистості розходить по всьому суспільству, нібито, перебиваючись в інші істоти, і зберігається, таким чином, впродовж усієї історії, зокрема, й майбутньої.

Антропоцентризм **Бехтерева** ґрунтується на тому, що людина як центр культури має усвідомити свою особливу місію, і таким чином увійти в безсмертя. За кожною людиною, на його думку, — усе минуле людської культури. Будь-яка людина — живе її втілення, ланка, що пов'язує минуле з майбутнім. Усвідомлення цієї ролі має надавати, на думку Бехтерева, особливого сенсу життя для кожної людини, якою б скромною вона не була. **Марієта Шагінян** свого часу зазначила, що всі ми — згустки часу, хроноконцентратори, маленькі хроноси. В антропоцентричних поглядах на місце людини та сенс її життя у Всесвіті відображено прагнення науковців винайти своєрідний "психологічний захист" особистості від страху смерті, що на практиці видається не завжди дієвим.

Засновник психоаналізу **З. Фрейд** шукав можливість винайти духовну рівновагу для своїх пацієнтів. Він вивчав механізми несвідомого та підсвідомого життя людини для того, щоб повернути тих, хто мають психічні розлади (проблеми) до повноцінного життя в соціумі. При цьому, сам учений так і не позбувся страху перед смертю, обмежуючи своє власне існування межами соціального, психологічного та історичного часу, і досить негативно й критично оцінюючи духовний досвід, вироблений людством упродовж тривалої історії його існування. Багато уваги в своїх працях **З. Фрейд** приділяв історії християнства і перегляду основ людської моральності. На протиположність цьому, його послідовник **К. Юнг**, хоч і сприйняв основні положення психоаналітичної концепції, усе ж спробував виявити сенс людського життя в рамках духовного часу. В його вченні про архетипи відбувається звернення до праобразів і першоознак минулого, осягнення Всесвіту через розкриття таємниць, що містяться в духовному світі людини.

Дослідження механізмів часу, їхнього впливу на людське життя стосується питання безперервності руху історії. Історики, психологи, соціологи та представники інших наук стверджують, що будь-яка особистість є своєрідним сплавом психічного й соціального. Це постійно виявляється через її зв'язки з



Оксана Гавеля
канд. педаг. наук,
професор кафедри
суспільних наук
Державної академії керівних кадрів
культури і мистецтв,
м. Київ

соціальним оточенням. Індивід живе у суспільстві людей. Суспільство складається з груп. Схематично суспільство можна визначити як мережу взаємопов'язаних груп, що належать до спільної культури. Групи, що утворюють суспільство, розрізняються за своїми функціями й структурою. Так само, як група — це значно більше й зовсім інше, ніж сума індивідів, що її утворюють, так і суспільство — значно більше й інше, ніж групи, що його складають.

Особливості конкретного історичного періоду, належність особистості до того чи іншого соціального стану, класу, касты, прошарку, якої-небудь організації, чи групи накладає свій відбиток на риси особистості; формує конкретні образи її поведінки. Як говорив *Вольтер*: "Кожна людина є творінням часу, в якому вона живе". Особистість виступає не лише об'єктом тих чи інших впливів із боку навколишнього соціального середовища, але й суб'єктом діяльності. Кожний із нас якимось чином впливає на інших людей, спілкуючись із ними в сфері праці, навчання й дозвілля. Також особистість впливає на макросередовище. Беручи участь у культурному житті країни, особистість виступає як суб'єкт культурної діяльності, що бере участь у перетворенні макросередовища. До того ж, особистість — це суб'єкт історичного процесу, де кожна людина виступає як діяльна особа.

Цікаві культурно-антропологічні розвідки відомого філософа срібної доби російської культури *П.О. Флоренського*, який спробував визначити роль і місце окремої особистості в світовій історії: "Історія починається тоді, коли виділяється одиничне із загальної маси, — множини... а в такому разі мова тут іде про "Законои"... Історія проголошує нам, що є не завжди; не генералізує, а індивідуалізує... Якщо природничо-наукове пізнання екстенсивне, то історичне пізнання є інтенсивне... (Воно) йде у глибину, а не вище, говорить не про загальні факти, а про поодинокі... Без внутрішньої духовної творчості історії не буває. Обличчя особистості — предмет історії" [3]. Мета ж історика — зрозуміти сенс історії. Історію у *Флоренського*, — це потрібно підкреслити особливо, — представлено як думку в динаміці її розвитку. Тому важливе завдання, що постає перед вченим: засвоїти конфігурацію думки в її історії, зробити предметом уваги вивчення її окремих прошарків. Така "мікрологія" дає можливість істориком вступити в конкретне спілкування з минулим. Щоб увійти до конкретного спілкування з минулим, на допомогу приходять той факт, що дух лише тоді дух, коли він втілений у якусь річ; речі — це думки Бога, і тому необхідно звернутися до самих речей: даних археології, етнографії, орнітології, палеонтології. Дослідження *Флоренського* в цій галузі надзвичайно конкретні, докладні, оснащені тонкою періодизацією. *Флоренський* вважав, що кожна історична епоха має свої власні цикли з відповідною первісністю, античністю, середньовіччям, новим часом. Власне, у кожному епоху людський розум перебуває або в стані розладу з нею, у такому стані душа втрачає свою субстанціональну єдність у хаотичному вирі своїх же станів, або причащається Істиною [4, с. 174].

У *Флоренського* лик прив'язаний не лише до людини, але й до будь-якого тіла, речі ("лику природи"). Такі лики розкидані по поверхні землі. Лики тіл також дані в єдності, у безпосередньому взаємному обміні з ідеями цих тіл, тобто в зрощенні ноуменального та феноменального. Такі символи є чуттєвим баченням думки Бога, яким відкривається в речах потойбічний світ. Розкидані в історичному світі, вони якраз і визначають собою сенс історії як шлях до розуміння позаісторичного. Антропологізм *Флоренського* дозволяє розширити межі уявлення про людину як центр культури. Філософ проголошує іншу теорію, за якою людина відображає в собі увесь Всесвіт, а не лише окремі його частини. Своєю філософією *Павло Флоренський* значно випередив

час. Його теорія співзвучна сучасній, в основі якої лежить *учення про те, що Всесвіт має голографічну будову, а в людях та інших природних тілах відтворені ідеї його організації*.

Теорію, що поклала свій початок відкриттю голографічного ефекту, було вперше розроблено в 1947 році *Денісом Гарбором*, за що він отримав Нобелівську премію. Як відомо, голограма є явищем, у якому "ціле" вміщується в кожному з його складників.

Джон Кехо, американський підприємець, поет, філантроп у книжці "Підсвідомість може все" так описує ефект фотографій, створених із застосуванням голографічного ефекту. На виставці голограм він побачив фотографію жінки в повний зріст. Із правого боку голограми вона обіймала одну позу, зліва — зовсім іншу. Однак, пише *Джон Кехо*, якщо б фотографія раптом впала, і розбилася на безліч уламків, то кожний із них уміщував би не те, що можна очікувати побачити: шматочок черевичка, або плаття жінки, або частину її обличчя. Насправді, — на кожному з уламків було б видно повне зображення жінки. Голографічний ефект, описаний вище для цілої фотографії, переноситься до кожного з її уламків і містить у собі цілу картинку.

Останнім часом учені приходять до висновку, що реальність за своєю суттю є також голограмою, і в роботі мозку закладено голографічний ефект. Наші розумові процеси мають багато спільного з будовою Всесвіту. Мозок — це голограма, що відображає голографічний Всесвіт. Цікаво, що авторами цієї незвичайної ідеї є фізик Лондонського університету *Девід Бом*, учень *Ейнштейна*, та один із відомих діячів квантової фізики й нейрофізіолог Стенфордського університету *Карл Прайбрам*. *Дені Бом* прийшов до висновку, що Всесвіт має голографічну будову після багатьох невдалих спроб пояснити описані вченими процеси та явища квантової фізики за допомогою традиційних теорій і розкрити його численні загадки. *Карл Прайбрам*, що займався вивченням людського мозку, також переконався в недієздатності відомих психологічних теорій розкрити всі таємниці людського розуму традиційним шляхом.

Результати цього відкриття опубліковано на початку 1970-х років. Одразу знайшлося багато прибічників теорії, що проголошує голографічну будову Всесвіту. Вчений із Кембриджу, лауреат Нобелівської премії з фізики 1973 року *Брайан Джемсефсон* назвав теорію *Бома* та *Прайбрама* "проривом у розумінні сутностей реальності". Шляхом проведення тисячі експериментів *Роберт Дж. Джан* прийшов до висновку, що мозок може безпосередньо впливати і впливає на матеріальну дійсність. У 1994 році відбулася зустріч провідних вчених і педагогів світу в Принстонському університеті, на якій відбулося обговорення теми, як можна розвинути цю вражаючу теорію та застосувати її на практиці в конкретних галузях науки.

Виходячи з положення, що людина творить культуру, у сучасній світовій соціогуманітарній науці склався підхід у дослідженні людської природи як цілісності через продукти її власної діяльності. *З одного боку, існує світ природи як фізична реальність, що є даним, незалежно від людини. З другого — людина створює свій світ, "іншу природу" — культуру. Культура — це сфера всього людського життя: матеріального, духовного, інтелектуального. Це поняття включає не лише внутрішні (психологічні, духовні) якості, але і їхній прояв у способах діяльності, і в результатах цієї діяльності. Створюючи культуру як друге середовище існування, людина проявляє свій багатогранний творчий потенціал.* Культура — це те, що люди роблять із природою, із собою, як поводять себе стосовно інших, самих себе, і що вони при цьому думають і говорять. Культура органічно поєднує в людині її природні й соціальні властивості, оскільки вона — справа рук самої людини.

Кожна людина може бути співпричетною до творення культури, а також виступати її носієм, тобто істотою культурною.

Багато речей впливають на процес культуротворення людини. Російський художник і мислитель **М.К. Перік** особливу увагу приділяв фактору часу і вважав, що час — це вироблення, час — це думка. Польський фізик **Л. Інфельд**, який багато років співпрацював з **Ейнштейном**, відзначав, що час рухається лише тоді, коли людина думає або діє, у чому виявилась антропоцентричність його поглядів [2, с. 90]. Тобто, **реальна тривалість життя визначається не кількістю минулих років, а тим, якими подіями вони виявилися заповненими. Учинки, що потребують зусиль думки й почуття, це життя продовжують.**

Психологічний час визначається тривалістю і пов'язаний із кількістю подій. Цю думку вперше в науці визначив філософ **Емануїл Кант**, а розвинув у кінці XIX ст. французький учений **М. Гюйо**. Деякі з подій, що мають свій відлік у психологічному часі, є результатом піднесення думки, поривання душі, однак не обов'язково мають перетворюючий, революційний характер. Небагато зовнішніми подіями життя філософа **Емануїла Канта** навряд чи можна назвати повільним і монотонним, хоч і різкі зміни в його поглядах на світ траплялися також не часто.

Створюючи високу культуру, геніальна людина впливає на інших людей: споживачів культурних цінностей, її подальших творців, змінюючи плін їхнього психологічного часу. Зокрема, відомий дослідник **Г.Б. Борисковський** давав своїм "досліджуванім" слухати два записи романсу **Римського-Корсакова** "Пророк", спочатку у виконанні пересічного співака, а потім **Ф.І. Шаляпіна**. У першому випадку слухач досить точно оцінював тривалість запису, що лунав, а в іншому враження виявилися настільки сильними, що отримати хоч приблизно точну відповідь просто не вдавалося. Цей ефект усім знайомий. Коли ми чимось захоплені, або перебуваємо під враженням чудової вистави, — час минає непомітно.

Символом високої культури є "пам'ятники" — вічні шедеври світової думки та світового мистецтва, символом маскультури — газети, телебачення з їхньою підміною висот духа та мерехтінням малозначущих "фактів". Разом із тим, мультимедійні технології можуть настільки захоплювати увагу своїх споживачів зовнішньою яскравістю, що поступово перетворюються на справжніх "пожирачів" часу. Ще **Марсель Пруст** звернув увагу на те, що думки **Паскаля**, які колись були настільною книжкою інтелектуалів, нині припадають пилом на книжковій полиці, тоді коли всі поспішають прочитати щоденну газету. "*Чи не краще було б поміняти місяцями "новини" та зібрання висловів великих філософів?*" — запитує **Пруст**. Публічність, масовість, безликість — небезпечна загроза культурі. Усе це поглинає час і приводить людину до самотності, збіднює її емоції та почуття, коли чиясь беззмістовна балаканина замінює їй можливість почути зв'язну мову. Власне кажучи, у сучасної людини значно знизилась потреба (як наслідок обраного сучасним суспільством способу життя) спілкуватися з шедеврами культури й мистецтва, створеними в минулому.

Найважливіша проблема, яку досліджує у своїх працях відомий французький філософ **Мішель Фуко** — це розуміння власного місця й ролі людини в культурі. Він підкреслює, що для того, щоб навчитися діяти в сьогоденні й осмислено будувати майбутнє, людина повинна навчитися розуміти своє власне минуле — і час культури, що пронизує і багато в чому визначає її власну сутність. Дія в сьогоденні, а надто спрямованість у майбутнє припускають вихід за межі того, що наочно дано в людині, і виявляє ще не розкритий власний потенціал. Із часом власного психологіч-

ного дорослішання все помітнішим стає інтерес кожної людини до вивчення таких наук як філософія, історія та культурологія.

На думку **Мішеля Фуко**, для людини, яка живе в сучасному суспільстві, важливо виявити в собі здатність виходити за межі власного пізнання в історії, до її переосмислення. Для сучасної людини історія — це не об'єкт музейної цікавості або підручник із готовими рецептами дії на всі випадки життя. Історія не дає загальних рекомендацій, але вона приховує в собі безліч змістів, набагато більше за ті, що черпає з них кожна конкретна епоха. Це визначає нові можливості гуманістичного осмислення минулого [5]. Повною мірою вищесказане відноситься до будь-якої галузі історії культури. Мислення сучасної людини нерідко страждає некритичністю, переважанням стереотипів у думках, мові, дії. Однак, вивчення подій кожної конкретної епохи показує можливість і неминучість інших способів соціального життя, інших установок, цінностей, ідеалів. Саме тому в наші дні трактування історії культури — предмет гарячих суперечок та ідеологічних зіткнень.

Широке розуміння культури не розрізняє правильне або неправильне, добре або погане впорядкування та розуміння життя суспільства в цілому і поведінки індивідів, що його складають. Адже перед кожною людиною світ постає в його власному переживанні та поясненні. Разом із тим, як соціальна істота, людина засвоює досвід попередніх поколінь. Будь-яка спільнота людей, кожна група виробляє свою власну систему поглядів на світ, свою картину світу. Правила побудови людиною своєї поведінки, як переживання нею навколишньої реальності, відповідає наявним у цій спільноті або групі культурним зразкам та цінностям.

Французькі та німецькі просвітники **Гердегер**, **Кант**, **Гегель**, **Гете**, **Шиллер**, **Гумбольдт** бачили в культурі безперервний прогрес людяності, моральності, розгортання абсолютного духа (метафізичної або трансцендентної сутності світу), духовного впорядкування, духовної самоорганізації життя та соціуму. Однак, для **Ніцше**, **Шпенглера**, **Тойнбі**, **Фрейда** поступальний рух культури — фікція: культура, як і життя, безцільна, її результат непередбачуваний. Навіть самими її творцями нерідко рухають спонукання, що суперечать культурі. Для них характерне самозамилування власним ідеалом, негативне ставлення до інших, ворожість. Мова йде про те, що культура може втрачатися власним способом життя: знищенням ієрархії справжніх потреб людини, відсутністю прагнення до повноти та всебічності, до повного розкриття духовних сил та потреб. Особливо помітним це стає в суспільствах, де переважають утилітарні цінності.

Уявлення про світ та стандарти поведінки, що реалізуються в повсякденних діях, зумовлені рідною для їхніх носіїв культурою. Культура є не лише продуктом людської діяльності, але й одночасно системою її адаптації: кожний індивід проходить процес культурзації, тобто входження у своє рідне культурне середовище як цілісність.

Визначаючи місце людини у світі та часі, слід зазначити, що дія всіх соціальних механізмів розгортається в часі. Соціальний час ("*час суспільства*") може розглядатися як своєрідний континуум, в котрому діють соціальні механізми. Тут мають місце часові виміри соціальних явищ та процесів. Разом із тим, дія всіх соціальних механізмів розгортається в просторі ("*простір життєдіяльності суспільства*") або, точніше, "*життєве середовище суспільства*") можна розглядати також як континуум, у котрому діють соціальні механізми. Тут у наявності просторові виміри соціальних явищ та процесів.

Для кожної людини її культурний час розгортається не лише в природному фізичному світі, але й у символічному

середовищі культури. Простір мови, мистецтва, релігії, науки, міфології, спільної виробничої та побутової діяльності людей — все це становить культуру. Символічне середовище існує, завдячуючи взаєморозумінню членів такого культурного співтовариства. Картина світу організується за допомогою символів. Ті, хто оволодіває цими символами, приходять до загальних та близьких поглядів на світ, котрі слугують основою для спільних узгоджених дій. В процесі формування культури діяльність попередніх поколінь накопичується у дійсності як специфічно людський складник навколишнього середовища. А тому місце людини у світі та часі визначається не лише в рамках соціального часу. На її життєвому шляху відбуваються події, що мають свій відлік у культурному часі.

На думку **Фуко**, такий трикутник як "*критика, метафізика об'єкта й позитивізм*" є характерним для європейського пізнання з самого початку XIX століття. Відмінною його ознакою виявляється проблема людини як біологічно кінцевої істоти, приреченої до праці під страхом голодної смерті й пронизаної структурами мови, що створені раніше. За **Фуко**, ця тема антропології виявляється тісно пов'язаною з темою історії. Історія у філософа втілює прагнення людини позбутися кінця свого буття, знищити його, або хоча б трохи послабити його вплив на власну свідомість. Таких способів філософська думка, на думку **Фуко**, пропонує два: вони належать **Рікардо** й **Марксу**. У **Рікардо** рух історії виявляється в поступовому наближенні до межі ідеальної рівноваги між людськими потребами й економічним виробництвом, і до межі зупинки часу. Навпаки, у **Маркса** співвідношення історії й антропології зворотне: потік, що прискорює історичний час, збільшує економічне виробництво, а також і число людей, які, беручи участь у цьому виробництві, існують на грані голодної смерті; ці люди, що випробували повною мірою матеріальний нестаток і духовні нестатки, здобувають здатність змінити напрям історії за допомогою революційної дії і, тим самим, почати новий час, нову історію. Діаметральна протилежність цих рішень, на думку **Фуко**, лише вигадана: археологічне підґрунтя обох — єдине.

Розглянуті **Рікардо** й **Марксом** моделі позбавляють людство надії наблизитись до межі ідеальної рівноваги між людськими потребами та економічним виробництвом. Соціальні механізми діють так, що більшість населення Землі живе на досить низькому матеріальному рівні, і навіть на межі виживання. Разом із тим, у високорозвинутих країнах європейської цивілізації прибуток на душу населення та стандарти життя є досить високими. Зокрема, це стає можливим за рахунок створення в цих країнах високоорганізованої фінансово-економічної та торгівельної мережі. *Для влаштування добробуту для вибраних людина нищить природу, не поновлюються ресурси планети. Відбувається нещадна експлуатація трудових ресурсів бідніших країн. Утилітаризм породжує негативну трансформацію культурних цінностей, що посилюється умовами глобалізації. Людина тікає у віртуальний світ, що стає для неї єдиним притулком від загроз дійсності.*

За **Фуко**, сучасна людина виступає як єдність емпіричного й трансцендентального. Це означає, що тільки в людині й через неї відбувається пізнання певних емпіричних змістів, і разом із тим, тільки в ній самій це пізнання обґрунтовується, оскільки природний простір живого тіла зв'язується з історичним часом культури. Як ми бачимо, культурний антропологізм **Фуко** визначається антропоцентричними підходами. Людина, що є досконалою тілесною істотою, є центром культури, що пов'язана з нею історично. Інша особливість людини, на його думку, виявляється в тому, що вона не є інертним об'єктом, "*річчю серед речей*", що не здатна до безмежного пізнання *cogito*. Навпаки, сама

людина виступає джерелом напруженого заклику до пізнання й самосвідомості, що саме й робить людину людиною. Тому перед сучасними дослідниками постає проблема вже не самого пізнання природи, зовнішнього світу, але й пізнання людиною самої себе: свого живого тіла, повсякденної праці й звичної мови. Дотепер вони були для неї природними, залишаючись при цьому незрозумілими. Людина лише прагне до цього, але ніколи самотійно не може повністю зрозуміти механізми власної мови, усвідомити себе як живий організм, що здійснює свої біологічні функції незалежно від своєї свідомості й волі. Вона також неспроможна усвідомити себе як джерело праці, що одночасно є "меншим" (оскільки втілює лише незначну частину її можливостей), і "більшим" за людину (оскільки наслідки будь-якої її практичної дії у світі безмежні й не можуть бути всі передбачені наперед). **Фуко** визнає неможливість вичерпного самопізнання, що розглядається філософом не як випадковий момент у прозорих відносинах людини зі світом природи й людей, але необхідний супутник людського існування. У сучасній філософії "немислиме" виступає у всіляких обличчях (наприклад, як "несвідоме" або як "відчужена людина"), але має активний характер: поволі впливає на людину і спонукає її до пізнання й дії. Втручаючись у буття й думку, призводить до руху, стає реальною силою, дією, практикою.

В символічному середовищі людина отримує унікальну можливість вийти за рамки власного біологічного часу шляхом культурації. Зважаючи на здатність до рефлексії, вона може оволодівати собою як предметом, що має свою специфічну стійкість та особливе значення. Для того, щоб зберегти людське життя та культурні цінності, люди — жителі планети Земля — мають діяти не лише за законами соціального, але й культурного часу. На основі самопізнання має відбуватися повніше використання потенціалу власного інтелекту та творчих здібностей.

"*Антропологія*" в перекладі з давньогрецької означає "*наука про людину*" (від слів "*антропос*" — людина, та "*логос*" — наука, поняття вчення, думка). Вважають, що цей термін, як і безліч інших, у науковий обіг увів видатний давньогрецький мислитель IV ст. до н.е. **Аристотель**, який вживав його в культурологічному аспекті. З позиції культурної антропології, що входить у систему культурологічних знань про людину та її природну сутність, людина завжди конкретна, індивідуальна, і водночас нею самою представлена сутність іншого порядку, така як: народ, нація чи людство. Ця наука, що має справу з певними фізичними ознаками людини, водночас спрямована на пошук у ній персонального, особистісного, споконвічно закладеного та допомагає реалізувати це в дії, змаганні, праці, творенні культури.

Разом із тим, соціальному та історичному релятивізму, культур-антропології, і соціології, екзистенціалізм протиставив "фундаментальні істини людського існування", "справжнє буття", "екзистенцію", глибину переживань, у котрих відкриваються таємниці буття. Оскільки людина завжди є унікальним, незамінним способом самобуття, її головною турботою, на думку екзистенціалістів, має стати самоперевірка, самоаналіз, самоконтроль: чи є я самим собою та, чи бажаю я бути, чи зберігаю я у своїх учинках власну "автентичність" та "самість", чи є я здатним до дії, що походить із самої глибини моєї екзистенції?

Теза **Фуко** про "зникнення людини із сучасної культури" має на увазі зовсім не натуралістичну "смерть людини", як розуміють деякі критики переважно суб'єктивістської, екзистенціальної орієнтації. Мова йде про те, як і коли в історії західноєвропейської культури нового часу відбувалися рішучі переломи в розумінні людини? Коли й у силу яких обставин образ людини було знято з гуманістичного п'є-

десталу культури? Разом із тим, констатуємо "смерть людини", **Фуко** ні слова не говорить про те, якою може або повинна бути та нова нетрадиційна людина, появу якої він передвіщає після остаточного зникнення традиційної людини. При цьому Фуко також не намагається здійснити жодної позитивної соціальної прогностики.

У працях філософа **П.О.Флоренського**, який народився ще в позаминулому столітті, втілюються антропологічні погляди щодо місця та цінності людини у світі. Його наукова спадщина викликає відчуття оптимізму, породжує віру в існування позитивної перспективи людського життя. У своїй книзі "Стовп і твердження істини" (1913) він виражає основну ідею власної метафізики: переконання в тому, що всі створені особистості, які становлять частину світу, є співіснуючими істотами. За словами **Флоренського**, краса світу є доступною лише для того, хто звільняється за допомогою любові від замкнутого егоїзму. У кожній людині, таким чином, з'являється шанс зберегти життя на планеті.

П.О. Флоренський розкриває місце та цінність людини у світі в рамках культурного або, краще сказати, духовного часу. Почнемо з того, що *життя кожної людини наповнене доленосними подіями, творчими злетами та падіннями. У рамках історичного, соціального та біологічного часу досить важко оцінити сенс людського життя та скласти прогнози на майбутнє: 1) що чекає на людину — успіх чи поразка?; 2) чи зможе вона використати свої потенційні можливості та здібності на благо людства?; 3) скільки в неї шансів вижити на планеті Земля?* Питання, що стосуються сенсу людського життя набагато легше розкриваються в рамках культурного часу. За **Флоренським**, існує досконалість вищої реальності, а проявом її основної ідеї виступає сама людина.

Безперечно, *у рамках культурного часу людське життя розглядається як найвища цінність*. Таким чином, знімається безліч суперечок, на кшталт того, чи можна загалом говорити про існування такого поняття як загальнолюдська цінність. Відразу таке поняття як загальнолюдська цінність набуває нового значення.

Однак, якщо мислити *в рамках соціального часу, то в умовах глобалізації не уникнути жорстокої конкуренції за відстоювання власних економічних інтересів. Це відбувається через обмеження харчових ресурсів (за теорією Мальтуса) і, відповідно, є своєрідним виправданням для розв'язування війн, штучного обмеження народжуваності дітей*. Такі доводи, на перший погляд, можуть здаватися досить переконливими. *Що таке людське життя в загальному вирі подій? Крихітка мить між минулим і майбутнім.*

У працях **Флоренського** відкривається творче бачення подій у межах духовного часу, що викликає в уяві наступну картину. Шматочки кольорової мозаїки, як уособлення окремого людського життя та долі, розкидані в часі. Однак, у якийсь момент вони мають скластися в загальне полотно, де можна буде побачити сенс життя кожної людини. У Всесвітньому просторі духовного часу відбиваються Ідеї Бога. Центральною ж виступає ідея любові Бога до людини, що виражена в цінності кожного окремого життя.

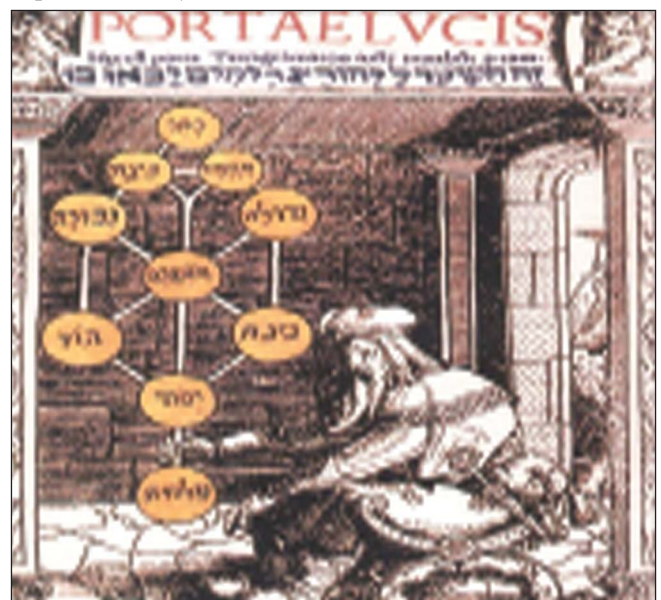
Філософ підкреслює, що для нашого тривимірного розуму ідея людини виступає лише загальним поняттям, лише класом, а наш тривимірний зір схоплює лише роз'єднані зразки цього класу. Однак, людина як ідея є живим цілим, у котрому індивідам відводиться роль органів. Це — "небесна Людина", як її уявляє релігійна свідомість містиків, і "Тіло Христове" у визначенні **Сведенборга**, подане ним у трактаті "Про небеса, про світ духів та про пекло". Найочевиднішим виявом ідеї виступає жива істота як безперечна єдність у різноманітному. Як відомо, миттєвий фотографічний знімок — це точне, і разом із тим мертве та штучне відображення. Відтворюючи живе буття в його ідеальній сутності за допо-

могою кольорів, мармуру та бронзи, художник відображує не короткочасне положення, як це робить фотограф, а поєднує в ціле вирази, що належать до різноманітних відрізків часу, і таким чином створюється гармонічна єдність.

Флоренський ілюструє це твердження виписками із книги **Бродера Христиансена** "Філософія мистецтва", у котрій вказано, що портрети, написані великими голландськими, німецькими та італійськими майстрами, виступають синтезом різноманітних виразів, що злиті в одну гармонійну єдність. Наприклад, у складках вуст людини показано "збудження та напруження волі", а в "очах панує вирішальний спокій інтелекту" [6, с. 38]. Знаменитий скульптор **Роден** говорить те саме про статуї, від котрих віє істиною. Видатні скульптори передають комбінації різноманітних рухів у часі [6, с.32]. Під час споглядання такого твору мистецтва, як зазначає **Флоренський**, ми переходимо до "синтетичної перцепції", певної подоби перцепції тривимірного тіла із чотири-вимірним простором (як коли б предмети можна було побачити "із четвертого виміру, тобто, перш за все, не в перспективі, а відразу з усіх сторін, як вони містяться в нашій свідомості"). Чи не нагадає це голографічний ефект! **Флоренський** робить висновок про те, що синтетичний зір, необхідний для того, щоб побачити, як дещо ціле, навіть такий порівняно простий об'єкт як людське обличчя. Разом із тим, він зазначає, що така властивість у нас розвинута недосконало. Ще менше вона розвинута в нас відносно сутностей вищого порядку, таких як народ, нація чи людство.

Флоренський підкреслює, що багато релігій робили спробу передати ідеальну цілісність людини символічно: *містичне дерево життя (der heilige Baum, der Legensbaum, а також l'Arbre du Monde)* виступає синтезом рослин, які вшановуються в різних країнах світу. Зображення життя в його цілісності, чи, інакше, ідея життя [6, с. 56], *e'lan vital* (життєве прагнення) ще не розчленовано на окремі зразки та види. Те саме **Флоренський** говорить про таких збірних творин як єгипетські сфінкси, асирійські вируби (крилаті леви та бики) та іудейські херувими.

За словами рабінів, херувими, що підтримують престол слави божої в баченні пророка **Ізекіїля** та зображені на ковчегу заповіту та на завісі храму, втілюють у собі все твірне життя — розум людини, силу бика, мужність лева та прагнення вгору орла [6, с.58]. У християнському іконописі таку саму сутність виражає тетраморфон (шестикрилий ангел — символ сполучення вказаних чотирьох аспектів сотвореного життя).



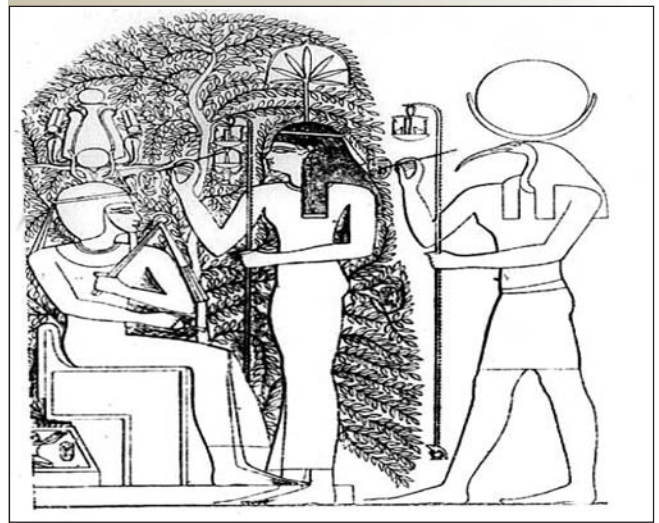
Нострадамус та містичне дерево життя

Виявляється, що людина, яка оволоділа особливим культурно-антропологічним поглядом на дійсність, може побачити своїм "синтетичним зором" в людському обличчі його динаміку. Сучасні психологи встановили, що кожний мікрорух обличчя в невербальному спілкуванні несе в собі певне значення. На кіноплівку можна зняти переживання людини в певний момент часу. А "зупинивши" рух кадрів, — проаналізувати кожний окремих вираз обличчя, і під пильним дослідженням дізнатися значно більше про стан, думки й почуття особистості в певний момент часу.

Потрібно володіти особливими здібностями, щоб помітити в живій динаміці руху обличчя людини красу її внутрішнього світу. А тому лише обдарований митець може зануритись у Всесвітню таємницю людської душі. Образна динаміка та людська краса взаємопов'язані. Кожна особистість має досить різноманітну векторну спрямованість її інтересів, прагнень та бажань. У творчому обдарованій людині образна динаміка, рух думки виявляється через її очі, вираз обличчя. Професійний художник покликаний помічати такий дар Божий. У мистецтві можна знайти багато вдалих спроб передати не лише характер людини, але і її внутрішню красу. Наприклад, якщо в змалюваній особі була відсутня природна врода, художник знаходив інші можливості підкреслити її видатні якості та характерні здібності. Наприклад, зображуючи поряд із людиною лева, стародавній художник таким чином підкреслював особливу сміливість і мужність характеру змалюваної ним людини. Високий злет думки, сильний характер, витончені почуття, високоморальні вчинки — все це ознаки людської краси. Вона не може бути статичною, а тому піддається постійній трансформації. Стародавні філософи вірили в те, що досконалість вищої реальності виявляється найобразніше в красі, що належить цій реальності, і особливо - конкретній живій істоті. Вони також визначали можливість існування спермантичного Логосу (особливо це відображено в працях *Плутарха Херонейського*), який виражено в людській геніальності. Можна говорити про те, що в кожному історичному епоху в культурних цінностях геніальних особистостей відобразився Всесвітній Логос. Як зазначав *Геракліт Ефеський*, Логос є Найвищим суддею. Однак люди дуже рідко шукають цей Логос і живуть так, нібито мають своє уявлення про світ та красу.

Антропоцентризм та антропологізм по-різному розкривають джерела й мету людської творчості. Відомі філософи срібної доби російської культури, такі як *М.О.Лосський*, *М.О.Бердяєв* та *П.О.Флоренський* багато часу присвятили дослідженню цього питання. В їхніх працях відображено погляди християнського антропологізму.

Лосський доводить, що будь-яка подія не виникає із самої себе, однак ким-небудь створюється. Вона також не створюється іншими подіями, має форму часу, і в кожному момент поринає в сферу минулого, не маючи відповідної творчої сили породжувати майбутнє. Лише понадчасові субстанціональні діячі, тобто актуальні та потенційні особистості виступають носіями творчої сили; вони створюють події як власні життєві прояви. Субстанціональний діяч є понадчасовим, і тому встановлює співвідношення між минулим, сучасним, і майбутнім; здійснює свої активні дії на основі минулого, переживши його заради майбутнього, котрого він прагнув, іншими словами, його дії є цілеспрямованими. На вищому щаблі розвитку — це психічні процеси, що уявляють собою прагнення й зусилля, пов'язані з ідеями минулого і майбутнього, а також з емоційним переживанням цінностей; на нижчих стадіях розвитку такі сили виступають як психоїдні, несвідомі прагнення та зусилля. Субстанціональний діяч безмежно багатий за змістом і не вичерпується будь-якою комбінацією абстрактних ідей.



Містичне дерево життя (*der heilige Baum, der Legensbaum, а також l'Arbre du Monde*)



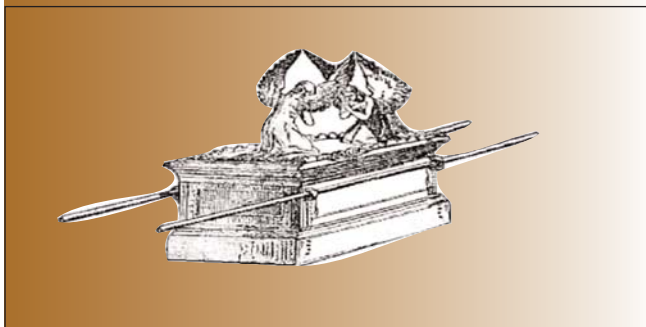
Єгипетські сфінкси



Ассирійські вируби



Ассирійські вируби



Херувими



Бачення пророка Іезекіля. Рафаель, 1518 р.

Саме тому субстанціональних діячів можна назвати конкретно-ідеальними сутностями. Такі діячі творять реальні процеси у відповідності з однаковими ідеальними формами часу, простору тощо, котрі не лише якісно, але й кількісно тотожні. Матеріальна свобода означає ступінь творчої сили, якою володіє діяч, і знаходить своє вираження в тому, що він здатен творити.

У просторових тілах егоїстичних істот здійснюються процеси взаємного відштовхування, що створює відносно непроникливу масу; іншими словами, вони є матеріальними тілами. Тому всю космічну галузь, до якої належать такі діячі, включаючи й людські істоти, *Лосський* називає психофізичною сферою буття. Швидше за все, тут йдеться про існування людини в рамках психологічного часу. Він визначає термінами "психічний" чи "розумовий" такі непросторові процеси, у котрих і за допомогою яких створюється чи асимілюються відносні цінності, тобто цінності позитивні в одному відношенні, і негативні — в іншому; звідки витікає, що природні процеси завжди мають домішку егоїзму. Таким чином, людині досить важко позбутися власного егоїзму в межах соціального або психологічного часу. Егоїстичній особі завжди знайдеться чим бути незадоволеною в житті, вступаючи в конкуренцію з іншими людьми. Її щастя, — це високі амбіції та вічна боротьба за відстоювання власних інтересів.

У рамках духовного часу ставлення людини до результатів своєї діяльності змінюється. Сенс життя, позбавлений егоїзму, дозволяє реалізувати власні таланти із прибутком, сприяє ствердженню людської гідності та справжньої геніальності.

На думку *Лосського*, цінності, що створюються людством, не є самодостатніми та із часом вичерпують себе. Він зазначає, що творчі здібності егоїстично мислячого субстанціонального діяча поступово згасають. Бог не наділяв своїх творінь емпіричним характером. Виробити такий характер, тобто емпіричний тип життя, — це вже є завдання для творчої діяльності кожної істоти. *Лосський* зазначає, що замість повноти життя, егоїстичні істоти створюють для себе обмежене, безрадісне існування; розчарування, що витікають з їхніх егоїстичних дій, уявляють собою безпосередню іманентну санкцію морального закону. Зберігаючи інстинктивні прагнення до повноти життя, егоїстичні діячі постійно ведуть боротьбу за те, щоб виробити новий, складніший тип існування.

Психоаналітик *З. Фрейд* був переконаний, що людське Его вимагає від людини постійного задоволення її власних потреб. Вони лише збільшуються в міру того, як дорослішає особистість. Психологічний час втискує людину в такі рамки, що роблять її залежною від власних потреб. Споживацька психологія лише посилює цю залежність, і життя в умовах утилітарного суспільства робить людину приреченою на самотність, обмежене й безрадісне існування, фрустрацію.

На думку *Лосського*, лише підсвідомість субстанціонального діяча містить у собі передбачення майбутньої досконалості. Таке майбутнє для діяча виступає у вигляді індивідуальної нормативної ідеї. Свідомість діяча — це оцінювання ним своєї власної поведінки з погляду його нормативної індивідуальної ідеї. А тому свобода людської творчості не може виявлятися лише в тому, щоб оригінально відобразити красу світу.

У *Лосського* субстанціональний діяч — це своєрідна модель Всесвіту, кажучи сучасною мовою — його голографічне відображення. Філософ звертає увагу на те, що такий діяч має особливі прогностичні здібності, і може творити поза часом. Такою ж можливістю людина може бути наділена лише в рамках духовного часу, адже Вічність — це категорія духовного часу, де відсутні часові обмеження.



Головна ідея *Бердяєва* — свобода творчості. Будь-яку проблему *Бердяєв* розглядає крізь призму своїх уявлень про свободу, лише після того включаючи її до складу свого філософствування. Свобода *Бердяєва* — це свобода духу людини, її свідомості та самосвідомості. У нього свобода виступає не як форма дії, а швидше як свобода волі. Під тонкою плівкою культури вчений завжди бачить певний ірраціональний хаос. Під об'єктивацією він завжди розуміє часткову реалізацію людських можливостей. Обдаровані свободою, ми користуємося нею боязко, частково чи зовсім уникаємо її. *Бердяєв* визначає творчість як "завжди *приріст, додавання, створення нового, того, чого ніколи не було у світі... Ніщо стало чимось, небуття стало буттям*" [1, с.135]. Творчість — це виникнення новизни. Якщо говорити про значення творчості для людського існування, то для *Бердяєва* — це своєрідний місток між світом духовним та реальним. Його основна думка полягає в тому, що продукти, створені в духовному та культурному часі, стають надбанням реального часу, за умови, якщо їхній творець — субстанціональний діяч — є генієм, вільною людиною, в якого відсутній егоїзм. Він містить у собі передбачення майбутньої досконалості. Таке положення витікає із трьох основних елементів творчості. Перший — свобода. Другий елемент — це дар, геній. Творчість є священною через її освячення згори, вона є відповіддю людини на поклик Бога до неї.

Пошуки джерел і мети людської творчості цікавили й *П. Флоренського*. На його думку, свобода "Я" виявляється в живій творчості свого емпіричного змісту; свобода "Я" усвідомлює себе творчою субстанцією своїх станів, а не лише їхнім гносеологічним суб'єктом, тобто усвідомлює себе діючим винуватцем, а не лише відверненим підметом усіх своїх присудків. "Я" може підноситися над умовами емпіричного, що доводить його вищу, не емпіричну природу.

На думку *Бердяєва*, саме той порив, котрий притягує людину в інший світ, у цьому світі втілюється в єдину можливість, вищий для нас красі, котра завжди має природу символічну, а не реалістичну. Якщо остаточне реалістичне здійснення можливе лише в будь-якій вищій дійсності, за межами історії, то занадто символічне здійснення можливе

тут, у земній дійсності як знак вищої дійсності, історія якої доцільна та конкретна. Якщо взяти за основу постулат *Бердяєва*, що культурні цінності, що створюються людством, не є самодостатніми й із часом вичерпують себе, то виникає потреба творчо переосмислити причини, що спричиняють їхній занепад і розпад. Сьогодення не можна однозначно розглядати як ключ для розуміння майбутнього. Не завжди те, що добре для майбутнього, добре й для сьогодення.

Геній, що творить культурні цінності — спрямований у майбутнє. Традиційно вважається, що особлива ознака геніальної людини виявляється в тому, що її творчість має особливе значення для людства. Результати кропіткої праці справжнього митця не завжди, а найчастіше зовсім не спроможні гідно оцінити його сучасники. Справді геніальні витвори культури і мистецтва стають справжнім надбанням для прийдешніх поколінь. Це пояснюється тим, що символічне культурне середовище існує, завдячуючи взаєморозумінню членів даного культурного співтовариства. Й для того, щоб оволодіти новими символами, потрібен час. Картина світу, на зразок мозаїки, складається поступово. Для того, щоб побачити, як відбуваються серйозні культурні зрушення, має пройти певний історичний час. Переосмислюючи минуле, ми будемо майбутнє. Разом із тим, *наші думки також спрямовані в майбутнє, і здійснюють на нього вплив, який ще не є зримим, однак уже посіяним*. За сприятливих умов культурного життя суспільства обов'язково з'являться паростки.

Егоїстично налаштована особистість неспроможна дотримуватися справжнього оптимізму у своїй творчості. Перші ж невдачі на її шляху знищують впевненість у тому, що власна творчість здатна зробити людське життя кращим. Егоїстична особистість не готова на самопожертву заради майбутнього. А тому своїми думками вона неспроможна засівати середовище культури тими плодами, що проростуть високою духовністю. *Справжній геній — це той, хто здатний перетворювати світ на краще, створюючи нові духовні й матеріальні цінності в символічному середовищі культури*.

Література

1. *Бердяєв Н.А.* О назначении человека. — С. 135-239.
2. *Подольный Р.Г.* Освоение времени / Под ред. А.М. Пачин. — М.: Политиздат, 1989. — 143 с.
3. *Флоренский П.А.* Содержание лекции по истории философии. Рукопись / Собрание сочинений // Под общ. Ред. Н.А. Струве. УМСА-Press, 1985.
4. *Флоренский П.А.* Избранное / Под ред. Хорунжего С.С. — М., 1990. — Т. I. — Столп и утверждение истины: Опыт православной феодии в двенадцати письмах; Т. II. У водорозделов мысли / Т. I. — 490 с.; Т. III. — 446 с.
5. *Фуко М.* Позитивна освіта. 2009. Див. Інтернет-ресурси на сайті [bbfile://localhost/D:/Documents 20and 20Settings](http://localhost/D:/Documents 20and 20Settings).
6. *Лосский Н.О.* История русской философии / Под ред. И.Н. Казакова. — М.: "Высшая школа", 1991. — 559 с.